

УДК 159.925:373.29:794.1

О.Ю. Ходосенко

## ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ У ХОДІ ОВОЛОДІННЯ ГРОЮ В ШАХИ

У статті пропонуються методичні рекомендації, присвячені висвітленню психолого-педагогічних питань формування елементів інтелектуальної культури у старших дошкільників у ході оволодіння грою в шахи. У статті визначається особистісно-розумовий підхід, який буде корисним батькам, вихователям, практичним психологам.

**Ключові слова:** особистісно-розумовий підхід, інтелектуальна культура, старші дошкільники, гра у шахи.

В статье предложены методические рекомендации, посвященные описанию психолого-педагогических вопросов формирования элементов интеллектуальной культуры у старших дошкольников в ходе овладения игрой в шахматы. В статье описывается личностно-умственный подход, который будет полезен для родителей, воспитателей, практических психологов.

**Ключевые слова:** личностно-умственный подход, интеллектуальная культура, старшие дошкольники, игра в шахматы.

Розумовий розвиток у дошкільному віці є основою для становлення інтелектуального потенціалу особистості у наступних вікових періодах. Конституція України, Національна доктрина розвитку освіти України XXI століття, Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Закон України «Про дошкільну освіту», Базовий компонент дошкільної освіти в Україні спрямовують фахівців у галузі педагогічної та вікової психології на пошук додаткових шляхів інтелектуального розвитку дошкільників, розкриття механізмів формування їхньої розумової здатності свідомо та самостійно, в міру своїх вікових можливостей, користуватися набутими знаннями, вміннями та навичками.

Проблемі формування інтелекту у дошкільному віці присвячені роботи таких представників вітчизняної і зарубіжної психології, як Л.І. Божович, Л.А. Венгер, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, О.Л. Кононко, Д.Б. Ельконін та ін.

У багатьох країнах розвиваються програми навчання дітей грі в шахи у школі. Про значення шахів у системі шкільного виховання добре сказав В.О. Сухомлинський: «У вихованні культури мислення велике місце відводилося шахам... Гра у шахи дисциплінувала мислення, виховувала спрямованість. Але саме головне тут – розвиток пам'яті... Без шахів не можна уявити повноцінного виховання розумових здібностей та пам'яті» [11].

Як шахи впливають на інтелектуальний розвиток підлітків? Такою була мета наукового дослідження, проведеного у Венеції спеціальною комісією, до складу якої входили педагоги, психологи, медики. В ході експерименту члени комісії вели спостереження за двома групами учнів. Усі діти проходили звичайний курс шкільного навчання, але в одній із груп діти сумішали навчання з посиленими заняттями шахами. Через шість місяців після початку дослідження було проведено контрольний тестовий зріз. Уважно вивчаючи його результати, спеціалісти дійшли висновку, що швидкість реакції у дітей, активно граючих у період спостереження у шахи, підвищилась майже на 40% [12].

Разом з тим, аналіз наукових джерел свідчить, що в них майже не знайшов свого відображення такий важливий аспект цієї проблеми, як вплив шахової гри на формування інтелектуальних якостей особистості старшого дошкільника. Для цілеспрямованого використання шахів як засобу виховання інтелектуальних здібностей особистості необхідні спеціальні психологічні дослідження відповідних аспектів цієї гри.

*Метою статті* є використання психолого-педагогічного потенціалу шахів для формування елементів інтелектуальної культури особистості в старшому дошкільному віці. Адже в цьому віці інтенсивно відбуваються процеси формування розумових та інших особистісних якостей, що проявляються у своєрідній ситуації інтелектуального змагання між двома партнерами за рівної участі дорослого тренера, тобто в унікальній розвивальній системі «дитина – дитина – дорослий тренер».

У гри, що є відтворенням ситуації людських відносин, дитині доводиться внутрішньо програвати не тільки свої дії, а й їх наслідки. Завдяки цьому в неї поступово формується внутрішній план дій, уміння їх планувати, передбачати (емоційно, а потім і раціонально). Активне прагнення вийти в життя дорослих, протиріччя між домаганнями та знаннями і вміннями стає рушійною силою ігрової діяльності (О.Л. Кононко, С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір). Це зумовило необхідність аналізу наукових джерел з проблеми ігрової діяльності, зокрема, дослідження проблеми впливу шахової гри на формування інтелектуальних якостей особистості дітей старшого дошкільного віку.

Аналіз цих даних дає підстави стверджувати, що психологічні особливості впливу шахової гри на інтелектуальну сферу особистості дитини дошкільного віку ще недостатньо вивчені та розроблені. У сучасних дослідженнях тренери в більшості схиляються до того, що навчання шахам треба починати з молодшого шкільного віку (А.Є. Карпов, О.О. Мороз, Г.Є. Несис, О.О. Подгаєць), проте є й такі, які радять ознайомлювати з шахами дітей дошкільного віку (В.Г. Гришин, І.Г. Сухін).

У ході занять вони пропонують залучати батьків до сумісної співпраці з шаховим тренером, навчаючи дитину на партнерських засадах, стимулюючи її до прояву творчості, нестандартності рішення тих чи інших шахових завдань.

У вихідній формі шахова навчальна діяльність виступає як колективно-розподілена діяльність, в якій розв'язання шахової пізнавальної задачі здійснюється спільно з тренером та дошкільником – при розподілі між ними шахових навчальних дій. Поступово шахові навчальні дії засвоюються дітьми і шахова діяльність перетворюється у здатність до постановки і розв'язання шахових задач («уміння вчитися»). «...Вільна особистість з'являється там, де має місце вільна праця, яка набуває творчого характеру...», – наголошує О.К. Дусаविцький.

Структуру шахової навчальної діяльності утворюють певні шахові дії, що виконуються послідовно. Центральним компонентом процесу шахової навчальної діяльності визначається така шахова пізнавальна задача, змістом якої повинен бути не частковий результат, а загальний спосіб вирішення часткових шахових пізнавальних задач. Психологічний сенс такої шахової задачі полягає у введенні старшого дошкільника в проблемну ситуацію, у пробудженні в ньому потреби пошуку невідомого, в якому утверджується «Я» дитини. Саме таким шляхом новий психологічний зміст входить в особистість, перебудовує її.

Разом з тим, у шаховій психології не враховуються важливі аспекти впливу шахової гри на особистість дитини старшого дошкільного віку, зокрема:

- шахова гра розгортається і здійснюється у взаємодії «шахіст – шахіст» за чіткими правилами і часовими нормами;
- чітко діє мотивація успіху, тобто досягнення перемоги одного партнера (мат) та поразки іншого. У разі нічиєї (пат) дитина спонукається до гри знову, тобто вона має шанс для досягнення перемоги;
- взаємозалежність між партнерами по грі, зумовлена тактикою та стратегією гри їх рисами характеру такими як: активність, рішучість, готовність до ризику, спрямованість до перемоги, повага до партнера;
- самооцінка, саморегуляція, самоактуалізація, рефлексивна регуляція поведінки партнерів у ході гри;
- величезна роль власного зростаючого шахового досвіду, знання теорії шахів і шахового досвіду видатних шахістів, навички діяти за правилами гри, як наприклад: «торкнувся фігури – зроби хід», «не розмовляй під час гри» та ін.;
- інтелектуальна рефлексія у сприйманні і розумінні динаміки шахової ситуації, творче використання різних партій, логічне й оперативне мислення, вміння переключати та розподіляти увагу;
- працездатність, емоційна стійкість, гнучкість як властивість темпераменту партнерів.

Як бачимо, у процес шахової гри включається уся особистість гравця, тому доцільно використовувати в ході навчання гри у шахи спеціальний особистісно орієнтований підхід.

Як такий нами визначено особистісно-розумовий підхід, що ґрунтується на таких методологічних принципах:

- принцип теоретичного розуміння інтелектуальних якостей особистості старшого дошкільника як особистісного новоутворення, як сутнісних ознак ментальних, розумових процесів особистості дитини дошкільного віку, що забезпечують пізнання навколишньої дійсності й зумовлені необхідністю розв'язання шахових пізнавальних завдань. Вони формуються у взаємозв'язку з іншими властивостями особистості – комунікативними та освітніми, мотиваційними, рефлексивними, психофізіологічними;
- принцип емпіричного вивчення інтелектуальних якостей особистості у взаємозв'язку з іншими особистісними якостями, оскільки вони не існують окремо, а входять у склад особистості. Звідси, необхідно виявити критерії та встановити кореляційні зв'язки між цими якостями, що забезпечується на етапі констатувального експерименту;
- принцип експериментального формування інтелектуальних якостей особистості старшого дошкільника на основі спеціально організованого, психологічно доцільного для цього віку оволодіння грою в шахи.

Особистісно-розумовий підхід дозволяє забезпечити значно вищу результативність інтелектуальних якостей особистості старших дошкільників у процесі оволодіння грою в шахи. Такий підхід у формуванні інтелектуальних якостей особистості старшого дошкільника передбачає формування цілісного уявлення дітей про процес і результат проведення шахової навчальної діяльності як необхідної умови вирішення часткових шахових пізнавальних задач.

Розумові властивості, що формуються у старших дошкільників у ході оволодіння грою в шахи як елемент інтелектуальної культури їх особистості

Проаналізувавши роботи вчених, тренерів-практиків, російська дослідниця В.В. Князева, синтезуючи сферу педагогічного впливу шахової гри на особистість дитини від дошкільного до юнацького віку, наводить узагальнені результати свого дослідження [13, с. 2]. Зокрема, нею узагальнено, що шахи:

- розвивають комбінаторні здібності, формують вміння виділяти головне, ставити мету, планувати дії, переносити вміння на навчальну діяльність, зменшують навантаження на учнів (О.О. Авраменков);
- формують здатність до визначення мети та її здійснення, розумову активність, творчі здібності (В.О. Алаторцев);
- розвивають уяву, комбінаторне та логічне мислення, творчий потенціал, оперативну пам'ять (О.О. Барташніков);
- формують пізнавальні потреби, креативність мислення (Є.Є. Васюкова);
- прискорюють темпи розвитку особистості, різнобічно розвивають, розкривають потенціальні можливості, здібності дитини, допомагають краще пізнати себе, активізуючи пізнавальну діяльність; розвивають: уяву, аналі-

тичність, особливі форми мислення і уваги; формують: самостійність творчості, почуття часу, відповідальності за свої дії, цілеспрямованість, стійкість, зовнішнє і внутрішнє мовлення, естетичний смак, підвищують успішність з навчальних предметів (В.В. Князева);

- навчають співпереживати, проникати у внутрішній світ іншої людини, протистояти труднощам, долати невдачі; розвивають волю, пам'ять, увагу, уяву та інтуїцію, самопізнання, готовність ризикувати, об'єктивне, реалістичне відношення до партнерів по грі і до себе; виховують високу дисципліну мислення, логічне мислення – приймати рішення на основі суджень, здібності планувати, проводити послідовний варіантний розрахунок, прогнозування, адекватно оцінювати свої можливості, рефлексію; впливають на характер дитини загалом, допомагають зберігати спокій в екстремальних ситуаціях (М.В. Крогіус);
- виховують активну життєву позицію, підвищений інтерес до духовних цінностей, розвивають інтелект, цілеспрямованість, бажання приносити користь, сприяють творчому характеру праці, виховують спрямованість до знань, самостійність у судженнях та оцінках, високі культурні потреби (Г.В. Мінц, В.А. Тенеткин);
- упорядковують мислення, сприяють гнучкості та логіці мислення, привчають ставити мету, долаючи перешкоди в її досягненні (Я.М. Рохлін);
- розвивають розумові здібності, навчають порівнювати і робити висновки, є засобом виховання характеру (І.Г. Сухін);
- формують широкий спектр логічних прийомів розумової діяльності, узагальнені інтелектуальні вміння, пізнавальну діяльність, підвищують успішність з всіх предметів, покращують пам'ять, уяву, розумові процеси (Н.Ф. Тализіна, Ю.О. Яковлев).

Спираючись на власний шаховий досвід, ми наводимо класифікацію особистісних якостей, що найбільше формуються в різних структурах шахової гри.

Класифікація інтелектуальних та інших особистісних якостей старшого дошкільника	Структури шахової гри
Логічність, точність, послідовність внутрішнього мовлення; мотиваційна спрямованість до перемоги; швидкість і послідовність сприймання; стійкість та продуктивність, об'єм та розподіл уваги; точність та міцність пам'яті; швидкість, послідовність, логічність, стратегія і тактика мислення	Дебют (початок гри). На цьому етапі здійснюється розвиток фігур, зайняття центральних полів та рокування короля

<p>Логічність, точність, послідовність внутрішнього мовлення; мотиваційна спрямованість до перемоги; швидкість і послідовність сприймання; переключення та розподіл, об'єм уваги; точність та міцність пам'яті; послідовність, кмітливність та швидкість наочно-дійового мислення; комбінаторність та образність образно-логічного мислення</p>	<p>Мітельшпіль (середина гри). На цьому етапі планується атака короля партнера по грі, розмінювання ферзів, тур, слонів, коней</p>
<p>Логічність, точність, послідовність внутрішнього мовлення; мотиваційна спрямованість до перемоги; швидкість і послідовність сприймання; швидкість, міцність, точність пам'яті; допитливість, логічність, швидкість, розсудливість, самостійність, критичність, оригінальність, творчість мислення</p>	<p>Ендшпіль (кінець гри). На цьому етапі здійснюється атака пішаками короля суперника та виставлення мату</p>

*Рекомендації для батьків, вихователів, практичних психологів з організації інтелектуально розвивальних занять дошкільників в процесі гри у шахи*

1. Необхідно ретельно враховувати індивідуально-вікові особливості кожного з учасників (особливості сприймання, уваги, пам'яті, мислення, особистості в цілому). Для цього до початку проведення шахових занять необхідно, по можливості, добре вивчити кожного учасника.
2. Тренер з шахів повинен взяти на себе роль «генератора» ідей, особливо в моменти пауз, труднощів.
3. Тренер з шахів має опрацювати використання різних запитань завчасно, які можна активізувати у випадку пасивності гравців старшого дошкільного віку.
4. Потрібно від самого початку оволодіння шаховою грою привчати всіх гравців до виконання правил і часових норм, особливо, дітей меланхоліодів та флегматоїдів, які схильні «розтягувати» час при обдумуванні вирішення шахових завдань.
5. Необхідне налаштування на успіх, удачу. Кожен гравець у шахи повинен вірити в можливість знайти цікаве рішення. При цьому, тренер має бути в деякому розумінні «оберегом» оптимізму.
6. При проведенні підгрупового навчання потрібно слідкувати за послідовністю виступу шахових гравців. Тут доцільно використати правило: виступають, починаючи з не дуже впевнених і менш підготовлених шахістів, щоб на їх думку не «тиснули» більш досвідчені партнери по грі.

7. У процесі заняття з одними і тими ж учасниками необхідно урізноманітнити шахові пізнавальні задачі, а також методи викладання шахового матеріалу. Зазвичай для підгрупового навчання гри у шахи рекомендується кількість учасників від 8 до 10 (результати досліджень показують, що краще, коли їх 6-8).
8. Потрібно стимулювати фантазію учасників під час шахових занять – кожен має мати можливість генерувати як можна більше ідей при вирішенні шахових пізнавальних задач.
9. Навчаючи дитину шахової гри, необхідно залишити місце діяльності для самовдосконалення особистості (для формування нею особистісного ментального досвіду), створивши для цього якомога міцнішу основу. Цей акцент ставиться ще й для того, щоб надати повне право проявам індивідуальної своєрідності дитини через її психічну активність.

**Враховання відмінностей при оволодінні шаховою навчальною діяльністю дітьми різних типів темпераменту**

Холероїди, сангвіноїди	Меланхоліди, флегматоїди
1	2
Привчання відразу до дотримання правил і часових норм при вирішенні шахових завдань	Поступове привчання дотримання правил і часових норм при вирішенні шахових завдань
Підтримка інтересу дітей складанням спільних шахових казок та їх розігруванням у формі сюжетно-рольової гри	Підтримка інтересу дітей цікавими відомостями з історії шахової гри
Створення ситуації успіху при наголошенні рівності партнерів по грі, порівнюючи зростання досягнень кожного учасника з самим собою	
Оволодіння шаховими знаннями, вміннями та навичками за допомогою паритетного відношення стратегій комбінування, аналогізування, реконструювання, стратегії спонтанних дій	
Зміна видів діяльності на шаховому занятті у більш швидкому темпі	Зміна видів діяльності на шаховому занятті у більш помірному темпі
Підбір шахових дидактичних ігор рухливого спрямування	Підбір шахових дидактичних ігор з поступовим прискоренням темпового спрямування

Підтримка самовираження та прояв власного творчого рішення при придумуванні та виконанні шахових завдань

Щира зацікавленість та підтримка з боку дорослих, особливо батьків

### **Висновок**

Отже, у цій роботі запропоновано певний особистісно-розумовий підхід у вивченні та формуванні інтелектуальних якостей особистості старшого дошкільника в процесі оволодіння гри в шахи. Цей підхід передбачає формування цілісного уявлення дітей про процес і результат проведення шахової навчальної діяльності як необхідну умову вирішення часткових шахових пізнавальних задач.

Основне завдання формування інтелектуальних якостей особистості старшого дошкільника в ході навчання грою в шахи полягає в тому, щоб за допомогою оволодіння загальними способами вирішення шахових пізнавальних задач дитина могла перенести набуті знання в іншу навчальну діяльність.

Отже, виникла потреба у вдосконаленні навчально-виховного процесу ДНЗ, яке передбачало би більш якісне всебічне формування інтелектуальних та інших особистісних якостей старших дошкільників, та постала необхідність використання психолого-педагогічними працівниками потужного потенціалу шахової гри як ефективного засобу в досягненні цієї потреби.

### **Список використаних джерел**

1. Аристов В.І. Розвиток інтелектуальних здібностей. Психологія інтелектуальних ігор // Психолог. – 2006. – № 46. – С. 16-20.
2. Гальперин П.Я. К исследованию интеллектуального развития ребенка // Вопросы психологии. – 1969. – № 1. – С. 15-25.
3. Гришин В.Г. Малыши играют в шахматы. – М.: Просвещение, 1991. – 158 с.
4. Дусавицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности. – М.: Дом педагогики, 1996. – 208 с.
5. Кондратенко Т.Д., Котырло В.К., Ладывир С.А. Обучение старших дошкольников. – К.: Рад. школа. – 1976. – 250 с.
6. Кононко Е.Л. Чтобы личность состоялась. – К.: Рад. школа, 1991. – 233 с.
7. Крогиус Н.В. Возрастные различия интеллектуальных способностей. – Саратов: СГУ, 1972. – 39 с.
8. Несис Г.Е. Шахматы как школа воспитания личности. Автореф. диссерт. доктора пед. наук / Геннадий Ефимович Несис. – Санкт-Петербург. – 2001. – 57 с.
9. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навчально-методичний посібник. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 204 с.



10. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології: Навчальний посібник. – К.: ІПППО АПН України, 2006. – 530 с.
11. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Кишинев: Лумина, 1978. – С. 131-132.
12. Тудела Р. О пользе шахмат // 64 – Шахматное обозрение. – 1986. – № 21. – С. 10-11.
13. <http://www.chess555.narod.ru/knyazeva1.htm> Князева В.В. «Шахматная идея творческого развития личности» от 26.07.2007. Первоисточник: Князева В.В. Шахматная идея творческого развития личности / В.В. Князева. Материалы региональной научно-практической конференции «В.А. Сухомлинский и современная школа Урала, Сибири». – Ч. 2. – Оренбург : ОГПУ, 2003. – С. 136-145.

The article presents the methodical recommendations, which reveal ways of formation elements intellectual culture of senior pre-school children while teaching to play chess. The personal intellectual approach was described with ways of its use in professional preparation of parents, educators and practical psychologists.

**Key words:** personal intellectual approach, intellectual culture, senior pre-school children, play chess.

*Отримано: 17.06.2009*

**УДК 159.9 (092): 94 (477.43)**

*О.А. Чеканська*

## **ВАЖЛИВІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ І СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ Й.Й. РОЛЛЕ**

У статті ставиться за мету проаналізувати наукову діяльність подільського вченого Й.Й. Ролле та визначити його внесок у соціально-психологічні дослідження регіону.

**Ключові слова:** психічне здоров'я, соціальна гігієна, Поділля, психогігієна, історія психології.

В статье анализируется научная деятельность подольского ученого Й.Й. Ролле и определяется его вклад в социально-психологические исследования региона.

**Ключевые слова:** психическое здоровье, социальная гигиена, Подолье, психогигиена, история психологии.

В українському суспільстві, як і в інших сучасних демократичних державах міжнародної спільноти, життя та здоров'я лю-